

UOT 94 (479.24)

AZƏRBAYCANLI SAHİBKARLAR VƏ ALİMLƏRİN RUSİYA İMPERATOR TEXNİKİ CƏMIYYƏTİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ İŞTİRAKI

HACIYEVA MƏHBUBƏ CAMAL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

Umid-hacizade@mail.ru

Açar sözlər: Bakı, bölmə, alim, iştirak, neft, gəlir

Bakı Bölməsinin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri də o dövrün tanınmış alimləri və iş adamları ilə əməkdaşlığa yönəlmişdi. Bu səbəbdən də, Azərbaycan milli burjuaziyasının və alimlərinin İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı Bölməsi ilə əməkdaşlıq formalarının və onların nəticələrinin öyrənilməsi problem olaraq diqqəti cəlb edir. Bu mühüm amili nəzərə almaqla azərbaycanlı iş adamları və alimlərinin bölmə ilə çox səmərəli əlaqələri, eləcə də bunların maraqlı nəticələri haqqında indiyədək Vətən tarixşünaslığında əksini tapmayan tutarlı faktları, zəruri məqamları aşkara çıxarmış, onların elmi nöqteyi-nəzərdən təhlilinə çalışmışıq. Həmçinin, bölmə ilə əlaqələri canlandıran faktların çoxluğunu nəzərə alıb, bunlardan elmi cəhətdən daha böyük əhəmiyyət kəsb edənlərə diqqəti yönəltməyə cəhd göstərmişik.

H.Z.Tağıyev və Bakı Bölməsi. İlk olaraq bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan milli burjuaziyasının ən nüfuzlu nümayəndəsi H.Z.Tağıyevin Bölmədəki fəaliyyətinə və onun xüsusi əhəmiyyət kəsb edən nəticələrinə münasibət bildirməyi vacib sayırıq.

XIX əsrin 80-90-cı illərində artıq kifayət qədər çoxşaxəli sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan H.Z.Tağıyevə məxsus neft şirkəti də Azərbaycan, ümumiyyətlə Rusiya neft sənayesində müəyyən mövqeyə malik idi. [5, v.1] Bakı Bölməsinin üzvü və burada görülən işlərin fəal iştirakçılarından biri olan H.Z.Tağıyevin neftxuda kimi buradakı çıxışları, təklifləri, müzakirə olunan məsələlərə münasibəti haqqında çoxsaylı faktlar vardır. Üzv və iştirakçılarının əksər hissəsi qeyri-millətlərdən ibarət olan Bakı Bölməsinin işlərində H.Z.Tağıyev fəal iştirak etməklə həm şəxsi mövqe nümayiş etdirir, həm də öz iqtisadi maraqları ilə yanaşı, milli maraqların da qorunub saxlanılmasına cəhd göstərirdi.

Bölmə üzrə Bakı şəhər təsərrüfatının abadlaşdırılması, saxlanmasına kömək məqsədilə görülmüş işlərin əksəriyyətinin təşəbbüskarı və müdafiəçisi məhz bu xeyirxah insan olmuşdur. Dəfələrlə Bakı Bölməsinin üzvü seçilmiş, bölmənin fəaliyyətinə maliyyə yardımı göstərmiş sahibkar burada səslənmiş, təklif olunmuş səmərələşdirici tövsiyə və yeniliklərdən öz neft mədənlərində istifadə edilməsinə də lazımı şərait yaratmışdır. H.Z.Tağıyev dəfələrlə Bakı Bölməsinin ümumi yığıncaqlarında, müxtəlif komissiyalarının işində yaxından iştirak etmiş, təklif və mülahizələrini irəli sürmüşdü.

Məsənətin irəli sürdüyü təkliflərin məzmunu Azərbaycan neft sənayesinin ən zəruri problemlərini, bu sahənin vəziyyəti ilə əlaqədar çətinlikləri və perspektivləri əhatə etməklə bərabər, neft məhsulları istehsalında texniki yeniliklərin və səmərələşdirici işlərin həyata keçirilməsinin nə qədər zəruri, həmçinin necə əhəmiyyətli olduğunu ifadə edirdi.

Azərbaycan neft sənayesinin formalaşması və inkişafında özünəməxsus yeri olan milli burjuaziyanın bu ən görkəmli nümayəndəsinin bölmədə səsləndirdiyi orjinal fikirləri nəzərdən keçirdikdə onun istehsal sahələrinin vəziyyətinə və problemlərinin həllinə nə qədər yaxından bələd olduğunu, onlara necə həssaslıqla yanaşdığını aydın şəkildə görmək mümkündür.

Azərbaycan iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafında xüsusi milli maraqları olan H.Z.Tağıyev bu istiqamətdə öz mülahizələrini, təkliflərini neft sənayesi ilə bağlı dövlət təşkilatlarında, ictimai

cəmiyyətlərdə, Bakıda və imperiyanın iri şəhərlərində çap edilən mətbuat orqanlarında, dövlət nazirliklərinə müraciətlərində, nəhayət Bakı Bölməsinin rəhbərliyi qarşısında qaldırdığı məsələlərdə irəli sürməkdən çəkinmirdi.

H.Z.Tağıyev Bakı Bölməsindəki fəaliyyəti zamanı Azərbaycanın neft ehtiyatlarının nə qədər olması sualına cavab tapılmasının sənayeçi və mühəndis-texnikləri həmişə düşündürməsi fikrini dəfələrlə ucadan səsləndirmişdi. Bu baxımdan müxtəlif vaxtlarda hökumət qarşısında neftli torpaqların, onlardakı neft ehtiyatlarının müəyyən edilməsi, bu işlərin bütövlükdə sənayenin müxtəlif sahələrinə təsir dərəcəsinin öyrənilməsi üçün xüsusi komissiya yaradılması ilə bağlı irəli sürdüyü təklifləri də təqdir olunmalıdır. [16, s.3]

H.Z.Tağıyevin müxtəlif illərdə bölmədə səsləndirdiyi mühüm fikirlərdən biri neftli torpaqların axtarışı, geoloji kəşfiyyat işlərinin Abşeron yarımadası ilə məhdudlaşdırılmaması, bu işlərin Şamaxıda, yarımadaya yaxın digər qəzalarda da təşkilinin zəruriliyi ilə bağlı idi. O, Kür çayının mənsəbindən Petrovsk (indiki Mahaçqala) limanına qədər Xəzərin sahilində zəngin neft yataqlarının olduğunu bildirərkən [16, s.5], daha çox xarici neft sahibkarlarının Bakı neft sənayesinin ehtiyatları haqqında mənfəət proqnozlarının ətrafında gedən söz-söhbətlərə son qoymaq məqsədi güdmüşdü.

H.Z.Tağıyevin neft sənayesinin, eləcə də, neft ehtiyatlarının vəziyyətinə aid çox dəqiq hesablamaları sözsüz ki, Bakı Bölməsində yaxından iştirak etmiş alimlərin, mütəxəssislərin illərlə gördükləri işlərin nəticələrinə yaxından bələd olmasının, onların fikir və proqnozlarına nikbin yanaşmasının göstəricisi idi.

H.Z.Tağıyevin Bakı Bölməsindəki fəaliyyəti gedişində və ondan kənarında, yerli, mərkəzi rəsmi orqanlara müraciətlərində səsləndirdiyi digər mühüm bir fikir neftli torpaqların müəyyən edilməsinə, qazma, xüsusi ilə də neftin emala qədərki iş prosesinin bütün mərhələlərinə aid işlərə alim, mühəndis-texniklərin cəlb edilməsinin səmərəli təşkilinə zəruri şəraitin yaradılması ilə bağlı idi. O həmçinin Bakı Bölməsinin bu istiqamətdə apardığı işlərin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir, hətta bu işlərin səmərəliliyini artıran konkret təkliflər də verirdi.

Onun Bakı Bölməsi Şurasına, eləcə də, bölmənin ayrı-ayrı komissiyalarının fəaliyyətinə kömək məqsədi ilə irəli sürdüyü tövsiyələr, təkliflər, hətta verdiyi tapşırıqlar belə az deyildi. Sahibkarların, əhalinin böyük bir hissəsinin kənd yerlərində yaşadığı bir vaxtda onlara keyfiyyətə geri qalmayan və qiyməti qane edici olan ağ neftin yeni istehsal metodlarını tapmaq, Bakının, həmçinin imperiyanın digər böyük şəhərlərinin işıqlandırılmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edən ağ neft və digər neft məhsullarının hazırlanması üçün yeni formaların, üsulların müəyyən edilməsi ilə bağlı səsləndirdiyi təkliflər bu görkəmli şəxsiyyətin həqiqətən milli maraqlara, sosial problemlərin həlinə tam fərqli münasibət göstərməsini sübut edən faktlardır.

H.Z.Tağıyevin Bakı Bölməsinin yığıncaqlarında neft məhsullarının daşınması vasitələrinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi, daşınma xərclərinin azalmasından sonra ağ neft və digər neft məhsullarının qiymətlərinin aşağı düşməsi səbəbindən daxili, xarici bazarlarda onlara tələbatın xeyli artacağına dair verdiyi proqnozların özünü doğrultduğunu lazımı mənbə və ədəbiyyata müraciət etməklə izləmək mümkündür. Azərbaycan milli burjuaziyasının ən ləyaqətli nümayəndələrindən biri olan H.Z.Tağıyev yalnız ölkə üzrə neft sənayesi və neft məhsulları bazarındakı vəziyyətə yaxından bələd olmaqla kifayətlənmir, dünyada, xüsusilə Amerikada bu sahələrdəki vəziyyəti də izləyir və əldə etdiyi dəqiq məlumatları diqqət mərkəzində saxlayırdı. Onu və həmkarlarını ən çox narahat edən məsələ bəhs edilən istiqamətdə ABŞ-da da ciddi axtarıqların aparılması idi. Bu istiqamətdə görüləcək işlərdə ləngimək, Yeni Dünya ölkəsindən arxada qalmaq isə dünya bazarlarında Rusiya neft sənayesinin ABŞ-la müqayisədə geriliyinin həmin vaxt ən azı 2 dəfə artacağı, hətta daxili bazarlarda belə rəqabət qabiliyyətinin bir qədər də pisləşəcəyi demək idi. [16, s.20]

1886-cı il yanvar ayının 11-də H.Z.Tağıyev Bakı Bölməsinin iclasındakı çıxışında L.Nobelın vaxtı ilə qaldırdığı məsələyə növbəti dəfə münasibət bildirərək ona bir qədər başqa mövqedən

yanaşdığını nümayiş etdirmişdi. Bu istiqamətdə çıxışının mövzusu “Neft sənayesindəki böhrandan necə çıxmalı” adlanırdı. [17, s.1]

İclasda Bakı neft məhsullarının, xüsusi ilə ağ neftin xarici bazarlara çatdırılmasının təşkili məsələlərindən danışan H.Z.Tağıyev bildirdi ki, ölkə daxili bazarlar yerli neft məhsulları ilə tam təmin edilmişdir və indiki şərait bizim neft məhsullarının ixrac edilməsinin zəruriliyini qarşıya qoymuşdur. Bununla o, Bakı neft sənayeçilərinə dünya bazarlarına çıxış yollarının tapılması haqqında çağırış da etmişdi. H.Z.Tağıyev yaxın vaxtlarda Ağ Neft Sənayeçiləri İttifaqının təşkilini daxili bazarlardakı rəqabəti aradan qaldırmaqla yanaşı, xarici bazarlara Azərbaycan neftinin çıxarılması üçün də vacib hesab edirdi.

Qeyd etməliyik ki, H.Z.Tağıyevin bu təklifi Bakı Bölməsində, ondan kənar da əksər neft sahibkarları tərəfindən əvvəlki kimi etirazla qarşılanmır, hətta onu müdafiə edənlərin sayını artırır. Çoxsaylı tərəfdaşları H.Z.Tağıyevin ideyasına şərik çıxaraq amerikalılarla xarici bazarların bölüşdürülməsi haqqında razılığın yalnız özlərinin bir araya gəlməsi zəminində normal rəqabətin yaradılmasından sonra baş tuta biləcəyi fikrini dilə gətirirdilər. Bildirirdilər ki, bu mühüm problemin həlli Bakı Ağ Neft Sənayeçiləri İttifaqının təşkilindən sonra mümkündür. [18]

H.Z.Tağıyevin etdiyi çıxışın yaxşı qarşılanmasını, verdiyi təkliflərin indi artıq yalnız Bakı Bölməsinin daxilində deyil, ondan kənar da əks-səda doğurmasını nəzərə alan rəhbərlik bu çıxışın əsas müddəalarını çap edərək məktub formasında bütün üzvlərinə və neft sahibkarlarına çatdırmışdı. Lakin təəssüf ki, H.Z.Tağıyevin bu təklifi o vaxt dərhal həyata keçməmişdi.

Haşiyə olaraq qeyd edək ki, yalnız 1994-cü ilin 20 sentyabrında Ulu Öndər Heydər Əliyevin Neft strategiyası istiqamətində apardığı uğurlu siyasətin ən mühüm nəticələrindən biri olmaqla “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınan sazişdə Bakı neftinin birbaşa xarici bazarlara çıxarılmasının əsası qoyuldu. [1] Bu mühüm, ümumdünya tarixi əhəmiyyətli sənədin imzalanmasından keçən 26 il ərzində qazanılan gəlir dövlətimizin hər mənada qüdrətinin artırılmasına xidmət etmiş və etməkdədir.

H.Z.Tağıyev və milli burjuaziyanın digər nümayəndələri – Ş.Əsədullayev, S.Baqirov və başqaları bir araya gələrək neft kəmərinin inşası ideyasını irəli sürüb müdafiə etməklə imperiyanın müvafiq nazirliklərinə dəfələrlə bu barədə rəsmi müraciətlər ünvanlamışdılar. 1886-cı ilin oktyabr ayının 3-də H.Z.Tağıyev Rusiya Maliyyə naziri N.Bungeyə, 1887-ci ilin martın 20-də Dövlət Əmlak naziri M.Ostrovskiyə, martın 30-da isə böyük knyaz M. Nikolayeviçə məktublarında bu tikintinin iqtisadi cəhətdən yüksək səmərəliliyini əsaslandırmışdı. [6]

Beləliklə 10 ildən çox tikintisi davam edən Bakı-Batım neft kəməri inşasına 50 mln. rubl vəsaitin xərclənməsindən sonra reallaşdı. 829 verstlik kəmərin fəaliyyəti sonrakı illərdə dünya bazarlarına Bakı neftinin asan yolla çıxışını təmin etdi və Rusiyanın ABŞ-ın neft siyasətinə qarşı mövqelərinin möhkəmlənməsində əvəzsiz rol oynadı. [6]

Bu ərəfədə məşhur rus kimyaçı alim D.Mendeleyev azərbaycanlı sahibkar və xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevlə tanış olmuş, bu tanışlıq sonralar iki böyük şəxsiyyət arasında səmimi münasibətlərə çevrilmişdi. Hətta H.Z.Tağıyevin iş otağında ona D.Mendeleyevin bağışladığı və üzərində xatirə yazısı əks olunmuş bir şəkil də var idi. Dünya şöhrətli alim H.Z.Tağıyevin bütövlükdə neft sənayesinin inkişafındakı xidmətlərinə yüksək dəyər verərək çoxşaxəli fəaliyyətinin əhəmiyyətini, inadkarlığını və qətiyyətliliyini xüsusi olaraq qiymətləndirmişdi. [10]

F.Rüstəmbəyovun Bakı Bölməsindəki fəaliyyəti. Bakı Bölməsinin fəaliyyətində iştirak etmiş azərbaycanlı alimlərdən biri kimi Fətulla Rüstəmbəyovun bu istiqamətdə həyata keçirdiyi işləri xüsusi il qeyd etmək vacibdir. Alimin əmək fəaliyyətinin 40 ilindən çox bir müddəti Azərbaycan neft sənayesi ilə bağlı olmuşdur. Peterburq Texnologiya İnstitutunun məzunu olmuş tədqiqatçı 1893-cü ildə dağ-mədən mühəndisi kimi Bakıya qayıdıb bir müddət H.Z.Tağıyevin zavodlarının birində çalışmışdı. Bir qədər sonra isə o, Musa Nağıyevin neft mədənlərinə mühəndis vəzifəsinə qəbul olunmuş, tezliklə bütün şirkətin texniki rəhbəri təyin edilmişdi. Hələ tələbəlik illərindən o, ekspedisiyalarda, istehsalat təcrübələrində iştirak etdiyi zaman yeni maşınlarla, mexanizmlərlə,

mürəkkəb texnoloji proseslərə xüsusi maraq göstərməsi ilə ətrafdakıların diqqətini cəlb etmişdi. Bütün bunlar onun 1890-cı ildə, tələbə olarkən Bakı Bölməsinin üzvü seçilməsi ilə nəticələnmişdi. [9, s.8]

Sonrakı illərdə F.Rüstəmbəyov M.Nağıyevin şirkətində işlər müdiri vəzifəsinə yüksəlir və hətta onun yüksək etimadını qazanaraq bütün təsərrüfat və istehsalat prosesi ilə bağlı məsələlərin həlli zamanı son söz demək kimi böyük səlahiyyət sahibinə çevrilir. Lakin istehsalatdakı gərgin iş qrafiki onun Bakı Bölməsinin fəaliyyətində yaxından iştirakına, müxtəlif komissiyaların yığıncaqlarında fikir mübadiləsi apararaq öz ixtira və yeniliklərini əsaslandırmasına və patentləşdirməsinə mane ola bilməmişdi. Əksinə, alimin neftə aid bilik və bacarıqlarını birbaşa istehsalat prosesinə tətbiq edib səmərəli nəticələr qazanmasına yol açmışdı.

Məhz onun təklif etdiyi metod və tövsiyələrin M.Nağıyevin neft mədənlərində reallaşdırılması nəticəsində buradakı neft fontanları zamanı itkilərin, yanğın və qəza hallarının sayı minimuma enmişdi. Bu baxımdan şirkətin vəziyyəti digərləri ilə müqayisədə yaxşı təsir bağışlayırdı. F.Rüstəmbəyovun hazırladığı və Bakı Bölməsinin yığıncağında qəbul etdirdiyi neft quyularının qazılmasına xidmət edən adi baltaların daha keyfiyyətliləri ilə əvəz olunması praktikası bütövlüklə Rusiya neft sənayesi üçün böyük bir yenilik idi. Bundan başqa, neft sənayesi tarixində “M.Muxtarovun dəzgahı” adı ilə tanınan qazma sistemi də alim-praktik tərəfindən ilk dəfə məhz burada uğurla sınaqdan çıxarılmışdı. Sonralar bu metod “Bakı qazma sistemi” adlanaraq bütün neft müəssisələrində tətbiq olunmuşdu. [2]

Musa Nağıyev başda olmaqla, onu tanıyanların fikrincə, F.Rüstəmbəyov, fitri istedadla, dərin biliklərə malik olmaqla yanaşı, həmçinin yüksək mühəndislik qabiliyyətini tükənməz enerji və ixtiraçılıq imkanları ilə əlaqələndirmək keyfiyyəti baxımından da fərqlənən dəyərli alim idi.

F.Rüstəmbəyovun təklif və tövsiyələrinin hamısı təcrübədə birbaşa tətbiq olunaraq neft mədənlərində xeyli səmərə əldə etməyə və istehsal xərclərini azaltmağa kömək etmişdi. Alimin təklifləri o vaxtlar neft mədənləri üçün ən böyük təhlükə sayılan və tez-tez baş verən yanğınlar, qaz partlayışları risklərinin azalmasına xidmət edərək bu sahədə vəziyyəti çox dəyişdirmişdi. Neft mədənlərində təhlükəsizlik qaydalarının təmin edilməsində yenilik və təkmilləşdirmələr, bu istiqamətdə xüsusi xidmət sahəsinin yaradılması və digər tədbirlər onun hazırladığı metodika əsasında həyata keçirilməkdə idi.

F.Rüstəmbəyov öz səmərələşdirici təklif və ixtiraları barədə Bakı Bölməsində məruzələr edib, onları təcrübədə uğurla həyata keçirməklə kifayətlənmir, həm də, bu barədə imperiyanın digər şəhərlərində çap olunan qəzetlərdə və jurnallarda silsilə məqalələrlə də çıxış etməyə vaxt ayra bilirdi. Bu məqalələrin bir çoxu sonra dəyərləri nəzərə alınmaqla Avropanın bir çox mərkəzi mətbu orqanlarında və ABŞ-ın nüfuzlu jurnallarında tərcümə edilərək dərc olunurdu. Bu işə öz növbəsində görkəmli Azərbaycan mühəndis-aliminin və Azərbaycan neft sənayesinin dünya miqyasında məşhurlaşması ilə müşayiət olunurdu.

Azərbaycanda qaz sənayesinin təşkilinin nəzəri əsaslarının hazırlanması da F.Rüstəmbəyova məxsusdur. Alimin dənizdə neft qazma qurğularının salınması, eləcə də o vaxt “Artyom” adası adlanan indi Pirallahı kimi tanıdığımız ərazidə dənizdə zəngin neft yataqlarının mövcudluğunu təsdiq edən hesablama və cədvəlləri öz dövrünü on illərlə qabaqlaması ilə yadda qalır. Bütün bu dediklərimiz böyük neftçi alim və istehsalatçının Bakı Bölməsindəki fəaliyyətinin səmərəli nəticələrinin göstəricisi idi. Bu fikir onun yaşadığı günlərdə, elə indinin özündə də neftçi alimlər və mütəxəssislər tərəfindən təsdiq olunmaqdadır.

Tədqiqatçının müxtəlif qazma üsulları metodikası, neft quyularının yeni konstruksiyasının təkmilləşdirilməsi yolları, qara qızılın nasos, digər qurğularla çıxarılması, mühafizəsi, daşınması qaydalarının inkişaf etdirilməsi və digər bu kimi ixtira, səmərələşdirici təklifləri bizim dövrə çəkdiyi çertyojlar, sxemlərdə öz əksini tapmaqla gəlib çatmışdır.

M.Xanlarovun Bakı Bölməsi ilə əməkdaşlığına dair. Bakı Bölməsinin çoxşaxəli fəaliyyətində yaxından iştirak edən azərbaycanlı alimlərdən biri də Möhsün Xanlarov idi.

Azərbaycan elmi tarixində xüsusi xidmətləri ilə tanınan M.Xanlarov ölkəmizin Avropada ilk ali təhsil alanları sırasında yer almaqla yanaşı, xalqımızın ilk kimyaçı alim kimi də məşhurlaşmışdır. Gənclik illərindən neft və onun həlli vacib problemlərinə xüsusi maraq göstərən M.Xanlarov neft emalı üzrə mühəndis-texnoloq idi. Almaniyada təhsil aldığı müddətdə dərslərdə müntəzəm iştirak etməklə yanaşı, əlavə olaraq üzvi, qeyri-üzvi, analitik kimya və kimya texnologiyası kimi müxtəlif sahələr üzrə laboratoriya şəraitində keçirilən təcrübələrə də qatılmaqda idi. Bu illərdə qazandığı biliklər, əldə etdiyi təcrübələr sonralar onun neft kimyası və digər sahələrdə qazandığı elmi nailiyyətlər üçün əsas olmuşdu. [15]

M.Xanlarovu nüfuzlu tədqiqatçı alim kimi nəşrlərindən yaxşı tanıyan D.Mendeleyev ona Rusiyaya qayıtmağı və birgə elmi fəaliyyət göstərməyi təklif etmişdi. Bu zaman neft sənayesinin inkişafı elmi axtarış və tədqiqatların intensivləşdirilməsini, istehsalatla əlaqələndirilməsini tarixi zərurətə çevirmişdi. D.Mendeleyev buna görə də M.Xanlarova elmi fəaliyyəti istehsalatla əlaqələndirə biləcək gənc alim və perspektivli mütəxəssislərdən ən layiqlisi kimi dəyər verirdi. D.Mendeleyevin dəvətini qəbul edib vətənə dönmək kimyaçı alim 1884-cü ildə onun Bakıda səfərdə olarkən verdiyi zəmanət əsas olmaqla Bakı Bölməsindəki fəaliyyətinə başlayır. Tezliklə Bölmənin Təftiş Komissiyasına üzv seçilir. Bununla da M.Xanlarovun Bakı Bölməsi ilə uzunmüddətli əməkdaşlığının əsası qoyulur. [7, s.7]

Çox keçmir ki, M.Xanlarovun xüsusi istedadı, tədqiqatçılıq bacarığı onun təklif və ideyalarının birbaşa istehsal proseslərinə tətbiqini mümkün edir. M.Xanlarovun yuxarıda qeyd etdiyimiz özəl xüsusiyyətlərindən irəli gələrək bölmənin müxtəlif komissiyalarının işində fəal iştirakı, müzakirə edilən layihələrin dəyərləndirilməsində xüsusi mövqe ortaya qoyması və məsələlərin həllinə original münasibət sərgiləməsi onu bölmənin digər üzvlərindən fərqləndirən cəhətləri idi. Alimin səmərəli təkliflərlə ilk çıxışı neft lampaları üçün şamların hazırlanması layihəsi müzakirəyə çıxarıldığı vaxtdan başlamışdı. O, bu məqsədlə bölmənin təşkil etdiyi xüsusi komissiyanın işində yaxından iştirak etmişdi.

M.Xanlarovun bölmənin fəaliyyətində səmərəli iştirakını təsdiqləyən faktlar sırasına - Bakıda neft və neft məhsullarının tərkibinin müəyyən edilməsi, eyni zamanda Şimali Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərinin öyrənilməsi məqsədi ilə xüsusi kimya laboratoriyasının təşkili ilə bağlı ideyalarını, təkliflərini özündə əks etdirən məruzələrlə bölmənin ümumi yığıncaqlarında çıxış etməsini də aid etmək istərdik.

Nəhayət, bütün bunlar öz bəhrəsini vermiş, Bakı Bölməsi rəhbərliyi belə bir laboratoriyanın açılması ilə razılaşmaqla yanaşı, onun xüsusi avadanlıqlarla və mütəxəssis kadrlarla təmin edilməsi üçün zəruri maliyyə dəstəyi də göstərmişdi. Sözsüz ki, bu laboratoriyada təcrübə - sınaqların fəal iştirakçılarından biri, bəlkə də birincisi məhz M.Xanlarov olmuşdur. Onun iştirakı ilə laboratoriyada neft və neft emalı məhsullarının, həmçinin qazma işləri zamanı tez-tez rast gəlinən qaz, su və digər təbii ehtiyat nümunələrinin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi həyata keçirilirdi. Bu laboratoriyada tədqiq edilən materiallar içərisində təkcə Azərbaycanın neft yataqlarından götürülmüş nümunələrə deyil, Rusiyanın digər regionlarından, hətta Avropadan gətirilən məhsullara da rast gəlinirdi.

Lakin o illərdə Bakıda bu cür laboratoriyaların fəaliyyəti üçün lazımı şərait yaradılmamışdı. Bakı Bölməsinin qarşılaşdığı maliyyə çətinlikləri laboratoriyanın fəaliyyət dairəsinin lazımcına genişlənməsini qeyri-mümkün edirdi. Təcrübələrin keçirilməsi, mütəxəssislərin, əməkdaşların əmək haqlarının ödənilməsi və digər problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulan vəsaitin kifayət qədər ayrılması laboratoriyaların fəaliyyətini çətinləşdirən əsas amil idi.

Bunlarla eyni vaxtda M.Xanlarovla Bakı Bölməsinin maliyyələşdirilməsində xüsusi çəkisi olan "Nobel qardaşları" şirkəti rəhbərliyi arasında yaranan ixtilaf da təsirsiz keçməmişdi. Bakı Bölməsinin vaxtaşırı keçirilən yığıncaqlarında M.Xanlarovun "Nobel qardaşları" şirkətinə məxsus müəssisələrdə istehsal prosesləri zamanı kobud qayda pozuntuları faktlarını hamının diqqətə çatdırması şirkət rəhbərliyi ilə onun arasında ziddiyət yaratmaqla yanaşı, bölmədəki gələcək fəaliyyətinə də kölgə salırdı. Elə bu konfliktin nəticəsi olaraq M.Xanlarov şirkətin neft

məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət etmək vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdı. Bu ədalətsizliklə bəzi olmayan, Bakı Bölməsi rəhbərliyində ona qarşı yaranmış soyuq münasibətdən də narazı qalan alim mətbuatda xüsusi məqalə ilə çıxış edib öz mülahizə və mövqeyini əsaslandırmışdı.

Lakin bütün bunlar alimin Bakı Bölməsindəki sonrakı fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərmiş, açılmasında mühim rol oynadığı laboratoriyada apardığı əməli işlərə süni maneələr yaratmış, bölmə ilə 10 ilə yaxın davam etmiş əməkdaşlığının zəifləməsinə, nəhayət tamamilə dayanmasına gətirib çıxarmışdı. [15]

1893-cü ildə Bakı Şəhər Dumasının üzvü seçilən M.Xanlarovun bundan sonrakı fəaliyyəti əsasən dumanın müxtəlif komissiyalarında iştiraka, şəhər təsərrüfatının saxlanmasına, onun həlli vacib problemlərinin aradan qaldırılmasına, xüsusilə Bakının içməli suya get-gedə artan tələbatının ödənilməsi ilə bağlı yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdi.

M.Xanlarovun Bakı Bölməsindəki elmi fəaliyyətinin və əməkdaşlığının bu cür kədarli şəkildə başa çatmasına baxmayaraq, bu müddət ərzində onun əldə etdiyi nəticələrin siyahısı geniş, nəticələri isə çox səmərəli olmuşdu. Alimin əldə etdiyi nəticələrdən biri neftin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi gedişində alınan yeni komponentlərin xassələrinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar idi. M.Xanlarovun kimyəvi proseslərdə su və turşuların reaksiyasının gedişi zamanı qarşılıqlı təsirinə nəticələrini müəyyənləşdirməsi mühüm bir elmi kəşf idi. Bu, həmin dövrdə neft kimyası elmində yeni bir istiqamətin təsisini, yaranması demək idi. [15]

M.Muxtarov Bakı Bölməsinin fəal üzvü kimi. Bakı Bölməsinin müxtəlif növ işlərində xüsusi çəkiyə malik Azərbaycan əsilli neftxudalardan biri də M.Muxtarov olmuşdur. 1890-cı illərdə gəlirlərini artırıb mindən çox işçini birləşdirməklə xüsusi qazma şirkəti yaradan bu sahibkar Bakı Bölməsinin işlərində H.Z.Tağıyev kimi həm fəal iştirak edir, həm qurum tərəfindən irəli sürülmüş təkliflərin, tövsiyələrin öz şirkətinin işində istifadə edilməsinə təminat yaradır, həm də özünün də bu məsələlərdə kifayət qədər səriştəli olmasını göstərirdi. [11, v.2] M.Muxtarovun Bakı neft sənayesinə tətbiq edilən bir sıra qurğuların keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar irəli sürdüyü səmərələşdirici təkliflərin Bakı Bölməsi tərəfindən təsdiq edilməsi neft mədənlərində kəşfiyyat və hasilatla bağlı mürəkkəb problemlərin həllinə kömək etmişdi. [8, s.8]

M.Muxtarovun 1895-ci ildə qazma işləri zamanı zərbə üsuluna üstünlük verməklə bağlı irəli sürdüyü səmərələşdirici təklif neft sənayesində ən səs-küylü yeniliklərdən biri idi. [4] Dövlət patenti almış bu təklif "Bakı qazma sistemi" kimi tanınmışdı. Bibi Heybətdə M.Muxtarovun bütün ölkə üzrə neft sənayesində istifadə olunan neft avadanlıqları və qurğuları zavodu açması öz dövrü üçün qeyri-adi hadisələrdən biri idi. Yeni qazma qurğuları hazırlayan bu zavodun Rusiya İmperiyası üzrə neft avadanlıqları istehsal edən ilk sənaye müəssisəsinə çevrilməsi Bakı Bölməsinin fəaliyyətinə stimül verən növbəti uğurlardan biri sayılırdı. [12]

M.Muxtarovu sahibkarlardan, xüsusi ilə də, milli burjuaziyanın digər nümayəndələrindən fərqli cəhəti onun 1920-ci ilə qədər Bakı Bölməsinin üzvü olaraq qalması və neft məsələləri üzrə sahibkarlıq, səmərələşdiricilik, praktiklik kimi 3 sahəni öz təcrübəsində birləşdirməsi amilləri ilə bağlı idi.

M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev və İ.Hacınski Bakı Bölməsinin təmsilçiləri kimi. Bakı Bölməsinin işlərində yaxından iştirak etmiş başqa bir neft sahibkarı M.Nağıyev idi ki, o, neft sahəsi üzrə dövrün tanınmış mühəndis və texniki işçilərinin xidmətlərindən öz mədənlərində ən çox istifadə etməsi ilə fərqlənirdi. [13, v.1] O illərdə imperiyanın və dünyanın böyük şəhərlərindən Bakıya üz tutan, adı sonralar Bakı Bölməsinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirilən alimlərin və mütəxəssislərin bir çoxunun bu böyük sənaye şəhərinə dəvət olunması və gətirilməsi məhz M.Nağıyevin yaxından iştirakı, maliyyə yardımı ilə baş tutmuşdu. [8; 12]

Bakının abadlaşdırılması üçün bölmənin həyata keçirdiyi işlərin bir hissəsinin maliyyələşdirilməsi, şəhərin müxtəlif yerlərində 100-ə yaxın böyük ictimai binaların tikilməsi də məhz onun adı ilə bağlı olmuşdur.

Ş.Əsədullayevin [3, v.1], İ.Hacınskinin [14, v.1] və digər sahibkarlarımızın fəaliyyəti gedişində Bakı Bölməsinin adının keçdiyi müəyyən məqamlar da çoxdur. Hər iki sahibkarın neft şirkətlərində Bakı Bölməsinin səmərələşdirici təkliflərindən geniş istifadə olunmasının yüksək nəticə verməsini təsdiq edən çoxlu faktlar və məlumatlar bizim dövrə gəlib çatmışdır.

Nəticə. Beləliklə, apardığımız araşdırma ilə səsleşən materiallar, dəlillər bir daha göstərdi ki, Bakı Bölməsinin dövrün tanınmış azərbaycanlı iş adamları və alimləri ilə səmərəli əməkdaşlıqları kifayət qədər çox olmuşdur. Bunlar bir tərəfdən alimlərin çox mühüm kəşflərinin həyata vəsiqə almasında, elmi dairələrdə yüksək qiymətləndirilməsində bölmənin mühüm rol oynadığını göstərir, digər tərəfdən tanınmış iş adamlarının onun fəaliyyətində yaxından iştirak etmələrinin bu kəşflərin qısa müddətdə birbaşa istehsalə tətbiqinə əlverişli zəmin yaratdığını da təsdiqləyir.

Məqalə yazılarkən elmi dövriyyəyə daxil etdiyimiz materialların başqa bir əhəmiyyətli cəhəti onların orjinal olub, bu vaxta qədər elmi nəşrlərdə öz əksini tapmaması ilə əlaqədardır. Dövriyyəyə ilk dəfə daxil etdiyimiz bu tarixi məlumatlar, materiallar Şimali Azərbaycanda XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində milli burjuaziyanın, alimlərin formalaşmasını, onların fəaliyyət istiqamətlərini və bir çox xeyirxah əməllərini öyrənmək baxımından da qiymətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsrin müqaviləsi: http://www.azerbaijans.com/content_775_az.html
2. Бакинские миллионеры: https://www.baku.ru/enc-show.php?cmm_id=112&id=23534&c=938
3. Бакинская контора Шамси Асадуллаева // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı, Fond № 584, siyahı №1, iş № 72, vərəq - 1.
4. Бакинские миллионеры. Муртуза Мухтаров. часть 4: <https://banco.az/ru/news/bakinskie-millionery-murtuza-muhtarov-chast-4>
- 5.Бакинская нефтяная фирма Гаджи Зейнал - Абдина Тагиева // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı, Fond № 776, siyahı №1, iş № 1, vərəq - 1.
6. Буланова О. Как в Баку появился первый в Российской империи нефтепровод и первый в мире мазутопровод: <https://azerhistory.com/?p=8562>
7. Буланова, О. Первый азербайджанский ученый-химик . Эхо. 2016, 8 октября, с. 7
8. Гусейнов, В. Бакинская нефть и нефтяные магнаты Баку. Вышка. 2002, 9 августа, с.4
9. Джафаров, К., Джафаров, Ф. Нефтяник от Бога. Вышка. 2004, 8 октября. с. 8-9
- 10.Джаннат, Сергей Маркус. Гаджи Тагиев - отец нации Азербайджана, пример для всего: <http://islam.ru/content/person/42001>
- 11.Договоры, заключенные обществом с различными фирмами, на производство буровых работ. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı, Fond № 730, siyahı №2, iş № 7, vərəq - 1.
- 12.Нефтяные магнаты в Азербайджане: http://www.azerbaijans.com/content_776_ru.html
- 13.Нефтяная промысловая фирма Мусы Нагиева. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı, Fond № 600, siyahı №1, iş № 18, vərəq - 1.
- 14.Нефтяная промысловая фирма Гаджинского Иса бека. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı, Fond № 694, siyahı №1, iş № 1, vərəq - 1.
- 15.Рахшанлы Р. Учёный-химик Мовсум бек Мухаммед бек оглы Ханларов (1857 -1921): <https://www.baku.ru/blg-list.php?id=105008>
- 16.Тагиев, Г.З. Неотложные нужды нефтяной промышленности: доклад вБакинском Отделении Об-ва Содействия промышленности и торговли. Г.Тагиев. Баку: Тип. Газ. Каспий, 1889, 31 с.
- 17.Тагиев, З.А. Как выйти из нефтепромышленного кризиса . Баку: Труды БО ИРТО , 1886. № 1, с.1-12
- 18.Тагиев, Гаджи Зейналабдин: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/457848>

РЕЗЮМЕ

**СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ И УЧЕНЫХ
С БАКИНСКИМ ОТДЕЛЕНИЕМ РУССКОГО ИМПЕРАТОРСКОГО ТЕХНИЧЕСКОГО
ОБЩЕСТВА**

Гаджиева М.Дж.

Ключевые слова: Баку, отделение, ученый, участие, нефть, прибыль

В статье рассматриваются основные формы и значение участия азербайджанских предпринимателей и ученых с Бакинским Отделением Русского Императорского Технического Общества. Указывается, что такое сотрудничество сыграло важную роль в реализации очень важных открытий азербайджанских ученых. С другой стороны, представители национальной буржуазии всячески оказывали финансовые и другие поддержки для нормального функционирования отделения. Наконец, говорится, что большинство этих фактов и информации в приводятся впервые.

SUMMARY

**PARTICIPATION OF AZERBAIJANI ENTREPRENEURS AND SCIENTISTS IN THE
ACTIVITIES OF THE RUSSIAN IMPERIAL TECHNICAL SOCIETY**

Hajiyeva M.J.

Key words: Baku, section, scientist, participation, oil, revenue

The article discusses the main forms and significance of the participation of Azerbaijani entrepreneurs and scientists in the sundry activities of the Baku section of the Russian Imperial Technical Society. It is noticed that such cooperation plays a crucial role in the implementation of very important inventions of Azerbaijani scientists. On the other hand, the representatives of the national bourgeoisie provided all kinds of material and other assistance to the normal functioning of the Baku section. In conclusion, it is said that the vast majority of these facts and data are used for the first time in the field of science.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.08.2020
	Son variant	12.10.2020